

بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های
مسجد گوهرشاد و میانی اعتقادی
شیعه در دوره تیموری و صفوی

تکرار اسماء الهی با ختم به حرف
«ن»، مأخذ: صحراگرد، ۱۳۹۲.

بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی*

رباب فغفوری* حسن بلخاری قهی***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۶/۲۳

چکیده

کتیبه‌ها به‌عنوان عناصر معنایی و تزئینی در معماری اسلامی از ابزارهای مهم در جهت گسترش عقاید و سیاست‌های مذهبی حکومت‌ها بر مردم به‌شمار می‌روند و به‌لحاظ ماهیت مکتوب خود، بیانگر ایده‌ها و اندیشه‌های هر عصرند. مسجد گوهرشاد مشهد به‌عنوان یکی از شاهکارهای معماری ایرانی اسلامی از تزیینات و کتیبه‌های مختلفی با مضامین دینی برخوردار است که در دوره‌های مختلف تاریخی بارها مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته‌اند. این پژوهش با بهره‌گیری از روش «توصیفی تحلیل محتوا» و گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده آثار، ضمن معرفی کتیبه‌های دوره تیموری و صفوی این مکان مقدس، به تحلیل و بررسی مفاهیم آنها ذیل مبانی اعتقادی شیعه پرداخته و به‌نحو تطبیقی به دنبال پاسخ به این پرسش است که این مضامین چگونه در طول زمان، هم‌سو با گرایش‌های مذهبی و فرهنگی هنرمندان و دولتمردان، دچار تغییرات کمی و کیفی شده‌اند؟ بررسی‌ها نشان می‌دهند که در هر دو دوره کتیبه‌هایی با مضمون شیعی وجود دارد. در دوره تیموریان این مضامین متأثر از غلبه مذهب تسنن در کشور و ظهور نهضت‌های صوفی - شیعی و حلقه‌های ذکر و اجتماعات صوفیانه است، در حالی که در دوره صفوی، با جدایی مذهب از تصوف و غلبه شیعیان، شاهد ظهور مضامین صریح در اشاره به اصلی‌ترین مبانی اعتقادی شیعه، یعنی اصل امامت، هستیم. بررسی تطبیقی مضامین این کتیبه‌ها روشی نو در فهم هنر دینی و تأثیر مذهب بر هنر کتیبه‌نگاری در ادوار مختلف تاریخ هنر اسلامی - ایرانی خواهد بود.

واژگان کلیدی

مسجد گوهرشاد، مضمون کتیبه‌ها، مبانی اعتقادی شیعه، تیموریان و صفویان.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان مبانی نظری کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی با تأکید بر ارتباط مضامین کتیبه‌ها با زمان، خط و موقعیت (نمونه بررسی حرم مطهر رضوی، دوره سلجوقی تا دوره قاجار) در دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع) است.
** دانشجوی دکتری فلسفه هنر، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، استان خراسان، شهر مشهد Email: r.faghfuri@imamreza.ac.ir
*** دانشیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، استان تهران، شهر تهران (مسئول مکاتبات).
Email: bolkhari@ut.ac.ir

مقدمه

۱. اهمیت و کارکرد کتیبه‌های احداثیه صرفاً به لحاظ تاریخی بوده و وجه بیانگری آن‌ها در خصوص مسائلی چون نام بنا، تاریخ ساخت بنا، نام واقف و مدح و معرفی حاکمان و شرح رویدادهای تاریخی است و به لحاظ کشفیات باستان‌شناسانه و پژوهش‌های تاریخی از ارزش و اهمیت بسیاری برخوردارند. کتیبه‌های مذهبی دارای مفاهیم دینی و عرفانی بوده و در یک تقسیم‌بندی فرعی به انواع مضامین قرآنی، ادعیه و اسماء الهی، و همچنین احادیث و روایات اسلامی قابل تقسیم‌اند. در کتیبه‌های احداثیه- مذهبی نیز در کنار مضامین مذهبی اطلاعاتی در خصوص بنا و نام بانی و سازندگان آن ارائه می‌شود (نک: صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۱-۳۸؛ شایسته‌فر، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۹).

۲. انتساب کتیبه‌های رقم‌دار موجود در مسجد گوهرشاد به دوره‌های مورد نظر با قطعیت همراه است اما بسیاری از کتیبه‌ها دارای رقم احداثیه نبوده و انتساب آنها به نحو احتمالی و با استناد به کتاب‌های تاریخ آستان قدس و شواهدی نظیر رنگ لعاب، نوع کاشی، کیفیت اجرا، نوع خط و نحوه نگارش آن صورت گرفته است. برخی از کتیبه‌های رقم‌دار نیز که از ابتدا در مسجد بوده و در تعمیرات بعدی با متن و خطی جدید جایگزین شده و اکنون برجاً نیستند با مراجعه به کتاب مطلع‌الشمس مورد بازخوانی قرار گرفته و در تحلیل موضوع مورد بحث گنجانده شده‌اند.

۳. در کل این مقاله معنای اصطلاحی از شیعه مدنظر است. این واژه در لغت به معنای «تابع و پیرو» بوده (نک: فیروزآبادی، قاموس المحيط، ج ۳، ص ۶۷؛ فراهیدی، العین، ج ۲، ص ۲۶۰؛ و راغب اصفهانی، ابی‌القاسم حسین بن محمد، المفردات، ص ۲۷۰). در دو سوره از قرآن کریم نیز در این معنا آمده است. یکی در داستان حضرت موسی (ع) و فرعون در سوره مبارکه قصص آیه ۱۵ که می‌فرماید: «فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتُلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ»؛ و دیگری در سوره صافات آیه ۸۳ که درباره پیروی حضرت ابراهیم (ع). از حضرت نوح (ع): «وَإِنْ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ»

۴. اصطلاح شیعه به سه معنا ادامه در صفحه بعد

یکی از ارکان انعکاس هویت دینی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دولت‌های اسلامی در طول تاریخ عرصه هنر و معماری بوده است که در این میان هنر کتیبه‌نگاری به جهت ماهیت نوشتاری و مکتوب خود قادر است به‌بهترین نحو بازتاب‌دهنده مبانی اعتقادی و مذهبی دوره ظهور خود باشد. کتیبه‌ها در یک دسته‌بندی کلی از لحاظ متن به سه نوع کتیبه مذهبی، احداثیه و احداثیه-مذهبی قابل تقسیم‌اند که هر یک دارای کارکرد ویژه‌ای در فضای معماری هستند.^۱ اهمیت این کتیبه‌ها علاوه بر جنبه تزئینی، که به مباحثی نظیر جنس کتیبه، نوع خط، شیوه اجرا، و ساختار کلی آنها مربوط می‌شود، به جهت محتوا، ماندگاری و ذخیره‌سازی اطلاعات و انتقال افکار و اندیشه‌ها از نسلی به نسل دیگر است. در میان تقسیمات مورد اشاره، ارزش والاتر متعلق به آن نوع کتیبه‌هایی است که با مضامین دینی و مذهبی خود بیانگر بسیاری از حقایق معنوی و ارزش‌های عرفانی بوده و کشف و تأویل معانی آنها روشنگر وضعیت دینی حاکم بر دوره ظهورشان خواهد بود که گاه به‌نحو مستقیم و در مواقعی به‌طور غیرمستقیم در مفاد عبارات مطرح‌شده در آن‌ها مشهود است. از این رو، یکی از مهم‌ترین نکات مطرح در خصوص کتیبه‌های موجود در فضاهای معماری توجه به چگونگی و چرایی انتخاب مضامین با هدف بیانگری، و تأیید مبانی دینی و اعتقادی حاکم بر دوره ظهور آنهاست که این مسئله ضرورت انجام پژوهش حاضر را مستدل ساخته و در کنار مطالعات ساختاری و وجوه هنری بایستی مورد مطالعه جدی قرار گیرد. چرا که مکملی بر مستندات تاریخی بوده و بیانگر حقایق مستوری از تاریخ هنر اسلامی-ایرانی خواهد بود. مسجد گوهرشاد مشهد به‌عنوان یکی از شاهکارهای قرن نهم هجری موزه‌ای اصیل از هنرهای دوره تیموری است که در فضاهای متعدد خود از کتیبه‌های مذهبی و غیرمذهبی گوناگونی برخوردار است. این مجموعه پس از ساخت در طی حوادث مکرر آسیب جدی دیده و به‌دلیل مجاورت با حرم امام رضا (ع) و اهمیت سیاسی، اجتماعی و مذهبی، اغلب تزیینات و کاشی‌کاری‌های آن در طی دوره‌های بعد با حمایت حاکمان وقت مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته‌اند. کتیبه‌های این مکان مقدس در بیشتر موارد با حفظ مضمون، شیوه اجرا و خط اولیه بازنویسی شده‌اند و در موارد معدودی متن کتیبه‌ها تغییر یافته، و در موارد دیگر نیز کتیبه‌هایی نو با مضامین جدید در مکان‌های مختلف آن به‌ویژه در دوره صفوی اجرا و نصب شده است. هدف از انجام این پژوهش طبقه‌بندی و معرفی کتیبه‌های مذهبی مسجد گوهرشاد در دو دوره تیموری و صفوی، و ارائه تحلیلی بنیادی در خصوص مضامین آن‌ها، و تطبیق این مضامین با زمینه‌های فکری و مذهبی این دو دوره تاریخی با تأکید بر مبانی اعتقادی شیعه است. سوالات تحقیق عبارت‌اند از:

مفاهیم شیعی مطرح در کتیبه‌های مذهبی مسجد گوهرشاد در دوره تیموریان و صفویان کدام است؟ اعتقادات مذهبی رایج در این دو دوره تاریخی چه تأثیری بر هنر کتیبه‌نگاری و مضامین مطرح در کتیبه‌های مسجد گوهرشاد داشته‌اند؟ به عبارت دیگر چگونه این مضامین در طول زمان، هم‌سو با گرایش‌های مذهبی و فرهنگی هنرمندان و دولتمردان وقت، دچار تغییرات کمی و کیفی شده‌اند؟ در جهت پاسخ به این پرسش‌ها و تحقق اهداف فوق ابتدا از مجموعه مسجد گوهرشاد بازدید به عمل آمد و با استناد به مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، کتیبه‌های تیموری و صفوی موجود در آن به لحاظ تاریخی طبقه‌بندی، و مضامین آن‌ها مورد بازخوانی قرار گرفت.^۲ سپس با توجه به مهم‌ترین رقم‌های ساخت و مرمت این کتیبه‌ها که در دوره دو پادشاه مقتدر این دوران یعنی شاهرخ فرزند تیمور گورکانی و شاه‌عباس اول صفوی انجام گرفته است به بررسی مبانی اعتقادی و مذهبی رایج در این ادوار تاریخی پرداخته شد و زمینه‌های فکری دو کاتب بزرگ آن دوران یعنی بایسنقر میرزا و محمدرضا امامی و وابستگی آن‌ها به حوزه‌های دینی در انتخاب و نگارش کتیبه‌های مذهبی این مکان مقدس مورد بررسی قرار گرفت. در ادامه پس از تطبیق مضامین مطرح در کتیبه‌ها با مبانی اعتقادی دوره ظهور خود، به مقایسه و بیان تفاوت‌های کمی و کیفی مضامین شیعی مطرح در آنها با توجه به مذهب رایج در این دو دوره تاریخی پرداخته شد. در تبیین اصطلاح شیعه^۳ باید در نظر داشت که گرچه شیعه در منابع امامیه بیش از یک معنا و مفهوم ندارد و به کسی اطلاق می‌شود که معتقد به جانشینی و امامت علی بن ابی‌طالب (ع) و یازده فرزند اوست، اما دانشمندان و رجال‌نویسان اهل سنت آن را در معنایی گسترده‌تر به کار برده‌اند و به پیروان تمامی فرقه‌هایی که از پیکره تشیع منشعب شده‌اند و نیز به دوستداران خاندان رسالت اطلاق کرده‌اند.^۴ این پژوهش معنایی بین این دو معنا را انتخاب می‌کند. یعنی شیعیان اعتقادی را لحاظ می‌کند و به مبانی فکری تمامی فرقه‌هایی که از بدنه‌ی تشیع جدا شده و به تشیع منسوب‌اند نظر دارد.

روش تحقیق

روش انجام این پژوهش «توصیفی تحلیل محتوا» بوده و اطلاعات لازم از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده آثار جمع‌آوری شده است. تحلیل محتوا روشی پیام‌محور است که با سنجش دقیق ویژگی‌های محتوا در یک اثر، به توصیف عینی و کیفی پیام‌های حاصل از آن به صورت نظام‌دار می‌پردازد. در این روش مشخصه‌های خاصی از یک متن با مشخصه‌های خاصی از مضمون یا وضعیت اجتماعی در ارتباط بوده و هدف آن نتیجه‌گیری از محتوای یک متن در ارتباط با جنبه‌هایی از واقعیت اجتماعی است. تحقیق حاضر در بستری تاریخی صورت گرفته

ادامه صفحه قبل

به کار رفته است: شیعه اعتقادی که نخستین بار در زمان رسول خدا (ص) به پیروان علی (ع) اطلاق شده است. شیعه در مقابل عثمانیه، و شیعه به معنای دوستی اهل بیت (ع) (جعفریان، ۱۳۷۵: ۱۹).

۱. در انتهای کتیبه دور ایوان مقصوره در پایه چپ ایوان نام معمار این بنای عظیم به یادگار مانده است: «عمل العبد الضعیف الفقیر المحتاج بعنایت الملک الرحمن قوام الدین بن زین الدین شیرازی الطیان» این کتیبه تنها رقم موجود از استاد قوام الدین شیرازی است که نام او در آن بدون لقب «استاد» آمده است (کلچین عارفی، ۱۳۸۸: ۸۵). همچنین بنا بر نظر برخی از محققان استفاده از کلمه طیان حاکی از اظهار فروتنی قوام الدین در کار ساخت این مسجد است چرا که اصطلاح طیان را برای بنایی به کار می بردند که با خشت و گل کار می کرد در حالی که در مسجد گوهرشاد هیچ نوع خشتی به کار نرفته است (ویلیبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۶۱). این بیان متواضعانه یادآور این عبارت از قرآن است که خداوند انسان را از تکه ای خاک یا گل (طین) آفریده است و گویی تأکیدی است بر اینکه کار معمار در خلق کردن و کار با گل صنعتی است خدایی. شاید به همین دلیل باشد که حافظ ابرو مورخ هم عصر استاد نیز او را با چنین صفتی معرفی می کند: «استاد قوام الدین که در صنعت طیانی واحد ما له الثانی است» (حافظ ابرو، ۱۳۴۹: ۱۰). استفاده از صفات عبد، ضعیف، فقیر و محتاج نیز مؤید این تواضع و آداب مرسوم در معماری سنتی است. اساساً هنرمند سنتی در فرایند آفرینش هنری خویش به دنبال تزکیه است و سعی دارد تا از طریق مکاشفه و شهود، رها از متن واقعیت، به حقیقت و باطن امور دست یابد و در این مسیر نیازی نمی بیند تا نام خود را آشکار نماید اگر هم نامی به میان می آورد آن را با القابی از سر خشوع و بندگی مزین می سازد تا باور خود را که همانا رسیدن به حقایق امور و بندگی در برابر ذات اعظم و هنرمند مطلق عالم است به سرانجام رساند (بلخاری، ۱۳۸۸: ۴۲-۴۱).

تصویر ۱. رقم بانی مسجد گوهرشاد، مأخذ: صحراگرد، ۱۳۹۲.

زین الدین شیرازی، معمار معروف دوره تیموریان بوده که با توجه به صفت «الطیان» در رقم احداثیه ۱ او در مسجد به نظر می رسد که نه تنها کار طراحی و ساخت، بلکه کار کاشی کاری و تزیینات مسجد نیز بر عهده او بوده است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۲: ۲۱۸). سبک معماری این بنا به شیوه آذری است. طاق های گنبدی شکل، مناره های بلند و گنبد بزرگ مسجد با ویژگی ها و تزیینات خاص و منحصر به فرد خود، در کنار نقوش و کتیبه نگاری بر روی زمینه گچی و کاشی های معرق، شیوه های معماری ایرانی-اسلامی را در عصر تیموریان نشان می دهند. این مسجد صحن بزرگی دارد که از چهار طرف محصور به ایوان هایی است که مهم ترین تزیینات و کاشی کاری های این مکان مقدس را در خود دارند. مهم ترین ایوان این مسجد «ایوان مقصوره» نام دارد که رو به قبله و بزرگ تر از سایر ایوان ها ساخته شده و گنبدی با کاشی کاری فیروزه ای بر فراز آن قرار دارد. در داخل این ایوان شش راهرو به طرف شبستان های اطراف قرار گرفته که مردم از آنها به ایوان و شبستان ها رفت و آمد می کنند (عطاردی، ۱۳۷۱: ۷۱۹). در این ایوان محراب بزرگی وجود دارد که با ازاره سنگی و بدنه کاشی معرق ساخته شده و دارای تزیینات متنوع کاشی، مقرنس و کتیبه است. مناره های عظیم مسجد در دو طرف این ایوان قرار دارند که با استفاده از آجر و ترصیع کاری با کاشی معرق تزیین یافته اند. پایه این مناره ها از نمای بیرونی آغاز شده و نحوه ساخت و تزیین آن از مشخصه کارهای قوام الدین شیرازی به شمار می رود (ویلیبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۲۵۸). او مشابه همین روش تزیین را در مناره های مسجد گوهرشاد هرات نیز به کار برده است. ایوان شرقی مسجد متصل به صحن موزه حرم بوده و درون آن آراسته به کاشی کاری فیروزه ای، کتیبه ها و خطوط متنوع بنایی است. ایوان غربی نیز از چنین تزییناتی برخوردار است و به بست شیخ بهایی، صحن جمهوری و رواق دارالولایه راه دارد (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۲۴۹). ایوان شمالی مسجد کم عمق ترین ایوان آن است که تزیینات و کاشی کاری آن غنی تر از دو ایوان اخیر بوده و زائران را از طریق رواق دارالسیاده به سمت ضریح نورانی امام رضا (ع) هدایت می کند. بیشترین کتیبه های احداثیه مسجد از جمله رقم بانی آن گوهرشاد آغا و تعمیرات صورت گرفته در دوره های بعد در این ایوان به چشم می خورد (تصویر ۱). شبستان های مسجد با پوششی از

و نتیجه گیری آن حاصل تطبیق اطلاعات به دست آمده از مضمون تمام کتیبه های دوره تیموری و صفوی موجود در مسجد گوهرشاد است.

پیشینه تحقیق

با تفحص در کتاب ها و مقالات مختلف مشخص شد که تاکنون مطالعه ای نظام مند و مستقل درباره موضوع پژوهش حاضر صورت نگرفته است. با این حال می توان از برخی منابع که در مورد کتیبه های معماری این مکان مقدس نگاشته شده اند استفاده کرد. اعتماد السلطنه در مطلع الشمس، عطاردی در تاریخ آستان قدس رضوی، مؤتمن در راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی و کاویانیان در شمس الشمس به معرفی برخی از کتیبه های مسجد گوهرشاد و صرف خوانش مضامین آنها پرداخته اند. در کتاب رنگ و نقش در مسجد گوهرشاد اثر وحیده مصدقیان و مسجد و موقوفات گوهرشاد اثر مهدی سیدی نیز در ذیل مباحثی از قبیل مصالح و روش های تزیین، عملکرد رنگ در معماری مسجد گوهرشاد، و عوامل مؤثر در شکل آفرینی و ترکیب نقوش، به خوشنویسی و نقوش خطی موجود در این مکان مقدس اشاره شده است. در مقاله ای از مهناز شایسته فر (۱۳۸۹) شاهد مقایسه تطبیقی مضمون کتیبه های این مسجد با کتیبه های مسجد گوهرشاد هرات هستیم. بدیع ترین اثر در خصوص کتیبه های این مکان مقدس کتاب شاهکارهای هنری آستان قدس رضوی، کتیبه های مسجد گوهرشاد اثر مهدی صحراگرد است که به نحو مبسوط به دسته بندی و تحلیل ساختاری و هنری کتیبه های آن پرداخته است. ضرورت انجام این پژوهش در طبقه بندی تاریخی و تحلیل مضمونی کتیبه های مسجد گوهرشاد مطابق با شرایط اعتقادی و وضعیت مذهبی دوره ظهور آنها و تأییدی بر میزان تأثیرگذاری مذهب بر هنر کتیبه نگاری در دو دوره از مهم ترین ادوار تاریخ هنر اسلامی- ایرانی خواهد بود.

مسجد گوهرشاد و مشخصات آن

مسجد گوهرشاد مشهد که یکی از مهم ترین بناهای دوران شاهرخ تیموری به شمار می رود در سال ۸۲۱ ق به دستور همسر او گوهرشاد آغا در مجاورت حرم امام رضا (ع) ساخته شده است. معمار آن استاد قوام الدین بن

تصویر ۲. بخش آغازین کتیبه دور ایوان مقصوره به خط بایسنغر، مأخذ: همان

بودند. ضمن آنکه همسر او گوهرشاد آغا نیز بنابر گفته برخی از منابع دوره قاجار شیعه بوده و در امور حکومت به‌نحو نامحسوس اما پرنفوذ دخالت داشته است.^۱ این‌گونه تظاهر به دین‌داری یا اعتقاد واقعی به آن در دوره حکومت شاهرخ تیموری باعث شد تا شیعیان ایران از حسن رفتار و احترام زیادی برخوردار شوند و از این فرصت برای ترویج و تقویت مبانی اعتقادی خود به بهترین نحو استفاده کنند. این پیشرفت در وضع صوفیه نیز در این دوران مؤثر واقع شد و موجب ترکیب قاطعانه تصوف با تشیع گردید که ماحصل آن تشکیل یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های اعتقادی عصر تیموریان یعنی نهضت‌های شیعی-صوفی و ارتباط میان تصوف و تشیع بود. این دو آیین، با از دست دادن وجوه متمیزه خود و با افزوده شدن عنصر فلسفی به هر دو، با یکدیگر ترکیب شدند و امتزاجی را میان شریعت و طریقت به وجود آوردند (میرجعفری، ۱۳۷۸: ۱۶۹). در نظر آنها صرف التزام بر طریقت برای وصول به حقیقت کافی بود و مناسک ذکر و تسبیح مهم‌ترین حلقه واسط آنها بر قرب الهی تلقی می‌شد. پادشاهان و امیران تیموری به‌ویژه شاهرخ به حکم «الناس علی دین ملوکهم» به مشایخ اهل تصوف ارادت بسیار داشتند و از اواخر قرن هشتم تا دهه اول قرن دهم بازار دیانت گرم و کار خانقاه‌ها و مساجد، و محافل ذکر و زهد صوفیان پررونق بود. در محدوده خراسان عهد تیموری سه فرقه مهم صوفی-شیعی، به نام‌های نعمت‌اللهیه، حروفیه و نوربخشیه وجود داشتند^۲ که به ترویج عقاید و باورهای شیعی و صوفی‌مآبانه خویش در نزد عامه مردم می‌پرداختند. بسیاری از هنرمندان و امیرزادگان تیموری نیز در محافل و طریقت‌های سیر و سلوک آنها حاضر بودند و ارادت خاصی به رهبران و بزرگان برخی فرقه‌ها از خود نشان می‌دادند.^۳ در این دوره با گذشت زمان تشیع به‌سوی نیرومندی و تسنن به ضعف می‌گرایید و زمینه‌های پیروزی نهایی مذهب شیعه در کشور به‌خوبی فراهم بود تا اینکه نهضت صوفی-شیعی صوفیه به‌رهبری شاه‌اسماعیل صفوی توانست مذهب شیعه اثنی عشری را در سال ۹۰۷ ق به‌عنوان دین رسمی کشور به رسمیت بشناسد (سیوری، ۱۳۸۰: ۲۶). مؤسس سلسله صفوی شیخ صفی‌الدین اردبیلی (متوفی ۷۳۵ ق) جد پنجم شاه اسماعیل بود که مریدانش به‌تدریج در آذربایجان و بلاد اطراف قدرتی به هم رساندند^۴ و در تمام قرن نهم بر

گچ‌کاری سفید و فارغ از هرگونه تزیین خاص قسمت‌های مختلف مسجد را به یکدیگر پیوند می‌دهند و شامل دو شبستان در جنوب، دو شبستان در شرق و سه شبستان در غرب صحن اصلی هستند. تمام اضلاع و دیوارهای بیرونی این مکان مقدس، و همچنین ایوان‌ها با کاشی‌های ممتاز از نوع کاشی معرق و نقش‌های اسلیمی، ختایی و گل و بوته پوشیده شده‌اند. این کاشی‌ها با نقش‌ها و رنگ‌های الوان به خط ثلث، کوفی و خط بنایی سوره‌ها و آیاتی از قرآن و احادیثی را دربردارند و بعضاً عباراتی در مدح و ثنای اهل بیت علیهم السلام و اسمای حسناى الهی، زینت‌بخش دیوارها، ایوان‌ها و سردرهای مسجد شده است.

مبانی اعتقادی و مذهب رایج در عصر تیموریان و صفویان
حکومت تیموریان (۹۰۳-۷۷۱ ق) حکومتی مبتنی بر اسلام بود که مذهب رسمی آن را سنی حنفی شکل می‌داد. کلیه پادشاهان، شاهزادگان، علمای دین و همچنین عامه مردم پیرو این مذهب بودند ولی تعداد شیعیان نیز کم نبود و در مناطقی چون خراسان، عراق و آذربایجان به‌راحتی می‌توانستند به ترویج عقاید دینی خود بپردازند (میرجعفری، ۱۳۸۷: ۱۶۶). تیموریان در عین خشونت و خودکامگی در امر کشورداری نسبت به علمای مذهبی و مشایخ اهل دین مهربان و متواضع بودند و سیاست‌های خاصی را در پی این اقدامات به دنبال داشتند. تیمور با مسامحه با شیعیان و معرفی خویش به‌عنوان دوستدار حضرت علی (ع) توانست بهانه هرگونه شورش علیه خود را از اذهان عامه مردم بزداید و با اطمینان خاطر به حکومتداری خویش بپردازد (معروف الحسینی، ۱۳۶۹: ۱۶۲-۱۵۹). شاهرخ فرزند و جانشین تیمور که از سال ۸۰۷ تا ۸۵۰ ق در منطقه خراسان و ماوراءالنهر حکومت می‌کرد در مقایسه با دیگر پادشاهان تیموری در عقیده دینی خویش راسخ‌تر و به اصحاب شریعت و فضلا و اهل طریقت و عرفا معتقدتر بود و با در پیش گرفتن همان سیاست تیمور و تسامح و تساهل مذهبی زمینه بسیاری از مباحث مذهبی را در کشور فراهم ساخت. در تشخیص اینکه تمایلات مذهبی او حول کدامیک از مذاهب شیعه یا سنی بوده منبع موثقی در دست نیست (رفیعی، ۱۳۸۱: ۲۶۶)، ولی مشخص است که او و فرزندان او به‌طور مکرر به زیارت حرم مطهر امام رضا (ع) می‌رفتند و احترام خاصی برای سادات و ائمه اطهار علیهم السلام قائل

۱. درباره شیعه بودن گوهرشاد در هیچ‌یک از منابع معتبر دوره تیموری سخنی در میان نیست اما مرحوم حاج ملاهاشم خراسانی در کتاب منتخب‌التواریخ گوهرشاد آغاراشیعه دوازده‌مادی می‌داند که در کمال اخلاص و حسن عقیده، از مال‌بی‌شبهه خود مسجدی را در مشهد مقدس بنا نهاده و این مسجد قدیمی‌ترین مسجد موجود شیعیان در این ناحیه بوده است (یزدی مطلق، ۱۳۸۰: ۷). صحت مطلب فوق به سبب فاصله زمانی نویسنده این کتاب از دوره تیموری و نیز نداشتن قراین تاریخی موثق مورد تردید است.

۲. برای مطالعه بیشتر و آشنایی با آرای تفصیلی این فرقه‌ها نک: حسینی شاه ترابی، سید مرتضی، ۱۳۸۸. «صوفیان شیعه در خراسان دوره تیموریان»، نشریه سخن تاریخ، ش ۴، ص ۷۱-۵۶. میرجعفری، ۱۳۸۷: ۱۸۴-۱۶۴.
۳. گفته می‌شود بایسنقر میرزا-پسر بزرگ شاهرخ - و کاتب بسیاری از کتیبه‌های مسجد گوهرشاد به شاه برهان‌الدین خلیل‌الله یکی از بزرگان فرقه نعمت‌اللهیه ارادت و اخلاص فراوانی داشت و در مهمانی‌ها، شخصاً طشت و آفتابه طلا به دست می‌گرفت تا شاه برهان‌الدین دست خویش را بشوید (ابوبن، ۱۳۶۱: ۱۹۹-۲۰۱). ضمن آنکه به عقیده بایسنقر استاد بایسنقر بنام سید محمود شیعه بوده و این موضوع تأثیر زیادی در افکار و کارهای او داشته است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۳۷).

۴. برای مطالعه بیشتر درباره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، ارتباط او با شیخ ابراهیم ملقب به شیخ زاهد گیلانی (متوفی ۷۰۰ ق)، مریدان، و حالات و کرامات و مناقب و مقامات ایشان، که نقطه عطفی در تشکیل حکومت شیعی صوفیه به‌شمار می‌رود (نک: توکل بن اسماعیل ابن بزاز اردبیلی، صفوه الصفا، با مقدمه و تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد).

تصویر ۳. کتیبه‌های داخل ایوان مقصوره با مضمون حدیث از پیامبر اکرم صلی الله علیه. مأخذ: همان.

و همواره می‌کوشیدند از این موضع در جهت تشویق و ترغیب اعتقادات مذهبی مردم استفاده کنند. انجام این مهم در شهر مشهد و حرم مطهر امام رضا (ع) که در آن دوره از رونق بالا و زائران پرشماری برخوردار بود می‌توانست آنها را به اهداف مورد نظر برساند.

کتیبه‌های مسجد گوهرشاد در دوره تیموریان

دوره تیموری عصر شکوفایی انواع هنرها به‌ویژه معماری است که طی آن از یک سو پیشرفت‌ها و ابداعات دوره‌های قبل تکامل یافت و از سوی دیگر زمینه‌ای مطلوب برای پیشرفت هنر و معماری عصر صفویان مهیا شد. مهم‌ترین مساعدت تیموریان در عالم معماری متعلق به تزیینات بنا بود که تا پیش از آن هرگز به اهمیت و برجستگی این چینی دست نیافته بود (شراتو و گروبه، ۱۳۹۱: ۴۲). استفاده از نقشمایه‌های خوش‌قواره و طراحی‌های متمرکز که بر کاشی‌های لعابی و معرق انجام می‌گرفت، در کنار کتیبه‌هایی با خطوط کوفی و ثلث، به‌شیوه مادر و بچه، از مهم‌ترین مصادیق تزیینی در بناهای این دوره به شمار می‌رود. خطاطی با عطف توجه به قرآن از فضایل شمرده می‌شد و اشکال مختلف آن به‌ویژه در حوزه معماری با دیدگاه‌ها و جهان بینی صوفیان وقت رابطه مستقیم داشت. کتیبه ریحان دور ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد یکی از بزرگ‌ترین آثار هنری به‌جای‌مانده از عصر تیموری است که به خط بایسنغربن شاهرخ تیموری در سال ۸۲۱ ق نگارش یافته و به‌لحاظ مضمون از کتیبه‌های احداثیه- مذهبی این مکان مقدس به شمار می‌رود (تصویر ۲). آغاز

اثر پیوند ازدواج با ترکمانان آق قویونلو و عوامل مساعد دیگر در حال توسعه قدرت و فراهم آوردن دستگاهی شبیه به سلطنت بودند و سرانجام در آغاز قرن دهم به سلطنت ایران رسیدند (صفا، ۱۳۶۳: ۷۷). حاکمان صفوی سیاست ترویج تشیع بدون آمیختگی با تصوف را در پیش گرفتند و با کوشش‌های فقهای بزرگ شیعی در این زمان تصوف در تشیع نوب گردیده و تابع تشیع شد، زیرا برای حکومتی که قدرت دنیوی بالایی را در اختیار داشت وجود شرع و قوانین فقهی برای اداره آحاد جامعه اسلامی ضروری می‌نمود. پادشاهان صفوی روی به شریعت آوردند و صوفیگری رونق خود را به انحاء مختلف از دست داد (نوابی و غفاری فرد، ۱۳۸۸: ۳۹۵-۳۹۶). اقدامات ضدصوفی در دوره شاه‌عباس اول ادامه یافت و فتاوای علمای شیعه بر ضد صوفیان وارد مرحله جدی‌تری شد. پادشاهان این دوره با علاقه قلبی، و نه سیاسی‌کاری، خود را نایب خدا، خلیفه پیامبر، جانشین امامان و نماینده حضرت مهدی (ع) بر زمین دانسته و مهم‌ترین مبنای فکری شان مسئله امامت و نص آن از جانب خدا به خاندان پیامبر اکرم (ص) بود. شاه عباس که بسیاری از کتیبه‌های مسجد گوهرشاد در زمان او مورد نگارش یا مرمت قرار گرفته است نسبت به مذهب شیعه دوازده‌امامی بسیار متعصب بود و علاقه وافری به امام رضا (ع) داشت تا آنجا که در ۱۰۱۰ ق برای زیارت آستان قدس رضوی، پیاده از اصفهان به مشهد سفر کرده (سیوری، ۱۳۸۰: ۹۷) و در توسعه معماری و تزیینات این مکان مقدس نهایت تلاش را انجام داد. پادشاهان صفوی انسان‌های هنردوست، به‌ویژه در عرصه معماری بودند

تصویر ۴. کتیبه‌های ترنجی با ذکر اسماء الهی و محراب‌گونه حدیث بر مناره مسجد گوهرشاد. مأخذ: همان.

جایی که نور وجود دارد خداوند نیز وجود خواهد داشت. محراب مسجد گوهرشاد نیز دارای دو حاشیه بیرونی و درونی از کتیبه‌هایی است که احتمالاً توسط بایسنغر در سال ۸۲۱ ق نگارش یافته‌اند (صحرارگرد، ۱۳۹۲: ۷۶). متن کتیبه حاشیه بیرونی بخشی از آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ سوره بقره (آیه‌الکرسی). با پایان «صدق الله العظيم و صدق رسوله الکریم» به قلم ثلث سفید، و آیات ۱۷ تا ۱۹ سوره روم و آیه ۳ سوره حدید و در پایان «نعم المولی و نعم النصیر» به قلم زرد کوفی است (همان). این آیات ضمن بیان صفات خداوند متعال و وحدت و فرمانروایی مطلق او در میان همه موجودات عالم، بر زمان برپایی نماز و تسبیح ذات اقدس الهی در صبح و شام نیز اشاره دارند و این نکته با توجه به مکان نگارش این آیات و هویت محراب به عنوان محل عبادت و بندگی پروردگار قابل تأمل است. از سوی دیگر نگارش آن در برابر دیدگان افراد نمازگزار را می‌توان تمهیدی بر اجرای این حدیث از امام رضا (ع) دانست که «هر کس آیه‌الکرسی را صد مرتبه بخواند همچون کسی است که خداوند را در طول حیاتش عبادت کرده است» (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۶۵). این رابطه در حاشیه درونی محراب نیز به چشم می‌خورد. کتیبه این بخش آیات ۷۸ تا ۸۴ سوره اسراست که به خط ثلث آمیخته به محقق بر سنگ سبز مرمر حجاری شده و به جهت تمایز با زمینه به رنگ سیاه درآمده است (سیدی، ۱۳۸۶: ۴۷). عمده مضامین مطرح در این آیات در ارتباط با اقامه نماز و عبادت و ستایش خداوند قرار دارد. محمد بن عباس به واسطه از امام علی (ع) نقل می‌کند که بخشی از آیه ۸۲ این سوره (و لایزید الظالمین الا خساراً) درباره ظلم و ستم کنندگان به آل محمد صلی الله علیه نازل گردیده است (محقق، ۱۳۵۰: ۵۱۰). از این رو به نظر می‌رسد کاتب جهت دوری از چنین خصوصیتی در کنار این آیات به خط کوفی طلایی این دعا

این کتیبه با آیه ۱۸ سوره توبه و حدیثی از پیامبر اکرم (ص) بوده و در ادامه متن احداثیه آن به تجلیل از بنیان ساخت مسجد، گوهرشاد آغا و شاهرخ تیموری، پرداخته می‌شود. این کتیبه در دوره صفویه و در فاصله سال‌های ۱۰۸۷-۱۰۸۴ ق مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته و بازنویسی بخش میانی آن منسوب به محمدرضا امامی است (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۲۲۰). استفاده از آیه فوق در تمام ادوار تاریخ معماری اسلامی مرسوم بوده و سازندگان کانون پرستش و عبادت با ۵ صفت ایمان به خدا، ایمان به روز قیامت، اقامه نماز، دادن زکات و داشتن خشوع و ترس در برابر ذات باری تعالی معرفی می‌شوند. ضمن آنکه مطابق با مضمون حدیث ذکرشده در ادامه آن، این‌گونه افراد در بهشت برین الهی جای دارند. در این آیه از «هدایت‌یافتگانی» سخن به میان آمده که طبق عقاید شیعه، به خاندان مطهر پیامبر اکرم (ص) اتلاق می‌شود (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۹۴). به نظر می‌رسد نگارش مفاهیم فوق در ابتدای متن احداثیه اصلی این بنا تأکیدی بر ویژگی‌های شخصی معمار، بانی، و هنرمندان این مکان مقدس، و تصدیق بر عمل خداپسندانه و تمایلات شیعی آنها باشد.

تمرکز کتیبه‌های مذهبی دوره تیموری که در آنها از آیات قرآن استفاده شده است عمدتاً در ایوان مقصوره این بنای عظیم و ته ستون غرفه‌های صحن اصلی مسجد دیده می‌شود. در کتیبه واقع بر نمای بیرونی دهانه ایوان مقصوره آیات ۳۵ تا ۴۲ سوره نور به خط ثلث نگارش یافته (اوکین، ۱۳۸۶: ۲۴۷) و در مضمون خود بیانگر سیطره نور الهی در زمین و آسمانها و قدرت مطلقه او، و تسبیح و ستایش ذات واحد او از سوی تمام مخلوقات است. استفاده از آیه نور در این کتیبه، به عنوان یکی از عرفانی‌ترین آیات قرآن کریم، بیانگر دیدگاه بزرگان تصوف در این دوره، و اشاره به این حقیقت معنوی است که نور همان خداست و

(تصویر ۳). بر بدنه مناره‌های ایوان مقصوره، در ردیف پایین ترنج‌های اسماء الهی، کتیبه‌های محرابی شکلی قرار دارند که با احادیثی از پیامبر اکرم (ص) و نقوش اسلیمی و ختایی تزیین شده‌اند. مضمون این احادیث در مناره‌های شرقی و غربی متفاوت است و به ترتیب به فانی بودن عالم خاکی، و استمرار بر اقامه نماز به عنوان ستون دین اشاره دارند. در بخش جنوبی ایوان شرقی مسجد نیز سه غرفه وجود دارد که بر بالای هر یک متن حدیثی به خط ثلث و کوفی بر کاشی معرق نگارش یافته است که به جهت شیوه اجرا و نوع خط به کاررفته در آن‌ها منسوب به دوره تیموری هستند، مضاف بر اینکه اعتمادالسلطنه نیز این سه کتیبه را از کتیبه‌های اصیل و اولیه مسجد می‌داند (ج: ۲، ۱۳۶۲: ۱۴۸).

این کتیبه‌ها در مضمون خود تأکید مجددی دارند بر پاداش بالای بنا کردن مسجد و رحمت و آمرزشی که خداوند بر بانیان و سازندگان آن اعطا می‌کند.

مهم‌ترین زیرمجموعه کتیبه‌های مذهبی مسجد گوه‌رشاد در این دوره متعلق به مضامین دعا، ذکر و اسماء الحسنی است که به لحاظ کمی نیز از پرتعدادترین کتیبه‌های این مجموعه به شمار می‌روند. بر بدنه مناره‌های ایوان مقصوره ۴۳ ردیف ترنج کوچک وجود دارد که در هر مناره حدود ۱۸۰ عدد به‌طور متفاوت و یک در میان با اسماء الحسنی و تزیینات ختایی و اسلیمی تزیین شده‌اند (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۸-۷). در ردیف پایین‌تر از این ترنج‌ها عبارت طیبه «لا اله الا الله محمد رسول الله» به خط کوفی بنایی به نگارش درآمده است؛ کلمه مبارکه‌ای که به منزله دروازه دین اسلام محسوب می‌شود و با تأکید بر دو اصل اساسی توحید و نبوت ریشه و اساس قبولی طاعات و عبادات هر مسلمانی در تصدیق و شهادت بر آن استوار است. همه کتیبه‌های ترنجی به خط ثلث هستند که به قلم سفید بر کاشی معرق و زمینه آجری مناره‌ها نگارش یافته‌اند (تصویر ۴).

اسماء الحسنی نگارش یافته بر این کتیبه‌های ترنجی شکل عبارت‌اند از: «یا حیان، یا مقرب، یا عالی، یا جبار، یا مرضی، یا مخفی، یا محی، یا سامع، یا منصور، یا ممان، یا رضوان، یا باقی، یا حکیم، یا رحمان، یا قوی، یا علیم، یا رابع، یا رشید، یا دود، یا دیان، یا رحیم، یا وهاب، یا هادی، یا سبحان، یا جنان، یا برهان، یا مبین، یا علی، یا ماجد، یا نور، یا هو، یا محمد، یا جواد» (همان). مجموع این اسامی الهی در دعایی به نام جوشن کبیر وجود دارد و شیعیان قرائت آن را در شبهای قدر از افضل اعمال می‌دانند. در عقب‌نشینی دهانه ایوان مقصوره، دو قاب کتیبه‌ای در دو طرف ایوان قرار دارند که به لحاظ ترکیب خط و متن احتمالاً از کارهای بایسنغر بن شاهرخ به شمار می‌روند (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۱۶۹). بر پایه غربی ایوان به خط ثلث: «سبحان ربی العظیم و بحمده» و به خط کوفی «لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم» و بر پایه شرقی: «سبحان ربی الاعلی و بحمده» و به خط کوفی: «سبحان الله و الحمد لله و الله اکبر» آمده

تصویر ۴. عبارت اعظم «الله الباقی» پرتعدادترین کتیبه مسجد گوه‌رشاد، مأخذ: همان.

را نگاشته است: «اللهم اجعلنا من السعداء و لا تجعلنا من الاشقیاء برحمتک یا ارحم الراحمین». ۱۸ در کتیبه درون قوس محراب حدیثی از پیامبر اکرم (ص) در خصوص توجه به امر نماز و توبه بر روی سنگ مرمر به خط کوفی تریبعی: «قال النبی علیه السلام»، و به خط ثلث: «عجلوا بالصلاه قبل الفوت و عجلوا بالتوبه قبل الموت» حجاری شده است. تعداد سی کتیبه محرابی شکل به خط ثلث در دور تا دور صحن مسجد بر پایه غرفه‌ها نصب شده‌اند که تاریخ و کاتب اولیه مشخصی ندارند ولی دست‌کم چهار نمونه آنها از کتیبه‌های اصیل دوره تیموری بوده (اوکین، ۱۳۸۶: ۲۴۹) و باقی آنها در دوره‌های مختلف با حفظ مضمون اولیه مورد مرمت قرار گرفته‌اند. متن این کتیبه‌ها آیاتی از سوره‌های جمعه، حشر و البینه است که همچون آیات اخیر تأکید عمده در آن‌ها بر اصل توحید الهی و تسبیح و تقدیس او به عنوان قله منیع و مقصد رفیع اولیاء خدا و عارفان الهی است که سرچشمه حیات حقیقی، و مبدأ سیر و سلوک و طی مقامات معنوی آن‌ها به شمار می‌رود. برخی از این آیات نیز در شأن اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه است. انس بن مالک آیه هفتم^۲ از سوره البینه را درباره امام علی (ع) می‌داند و معتقد است که چون او نخستین کسی بود که نبوت رسول خدا را تصدیق کرد افضل خلایق پس از پیامبر اکرم (ص) بوده و شیعیان او نیز برترین افراد در عالم هستند (محقق، ۱۳۵۰: ۸۷۴).

گونه‌ای دیگر از مضامین مطرح در کتیبه‌های مذهبی این دوره تاریخی در مسجد گوه‌رشاد احادیث هستند و صرفاً شامل احادیثی از پیامبر اکرم (ص) در خصوص برپایی نماز، وحدت ذات اقدس الهی و شأن و منزلت والای سازندگان مساجد و ابنیه مذهبی هستند. در میان کتیبه‌های داخل ایوان مقصوره، در فضای میانی ایوان و زیر گنبد، دو کتیبه وجود دارد که متن آنها حدیثی از پیامبر اکرم (ص) بوده و ماده تاریخ ۸۲۱ ق در آن ذکر گردیده است. در ضلع غربی ایوان نوشته شده: «قال النبی علیه السلام المومن فی المسجد کالطیر فی القفص سنه احدی و عشرين و ثمانمائه»

۱. خدایا ما را به حق رحمت از سعادت‌مندان قرار ده و نه از سیاه‌روزان ای مهربان‌ترین مهربانان.
 ۲. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ، کسانی که ایمان آوردند و اعمال نیکو انجام دادند آنان بهترین افراد عالم هستند (البینه: ۷).

تصویر ۷. تکرار ذکر یالله بر کتیبه‌های طرح شمس‌های. مأخذ: همان.

شیعه این آیه مقام ولایت را منحصرأز آن خدا و پیامبرش، و امام علی (ع) می‌داند و در شأن آن امام همام نازل شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۴۲۲-۴۲۱). نخستین کتیبه مذهبی مورد بررسی در این دوره کتیبه‌ای است به خط ثلث و قلم زرد بر زمینه لاجوردی از کاشی معرق که توسط محمدرضا امامی در تاریخ ۱۰۸۷ ق به شیوه دوطبقه کمربندی در پیشانی ایوان مقصوره نگارش یافته است. متن آن بخشی از آیه ۸۷ و کل آیه ۸۸ سوره انبیا است که در ادامه یک عبارت دعایی کوتاه و طلب رحمت و مغفرت از درگاه الهی، به جهت تأکید بر اجابت آن، آمده است. بر سردر غرفه واقع در سمت شرقی ایوان مقصوره (سردر ورودی به صحن قدس) کتیبه‌ای وجود دارد به قلم سفید ثلث که دارای ماده تاریخ ۱۰۸۷ ق، و بازسازی ۱۴۱۱ بوده و با توجه به شباهت اجرای خط به کارهای محمدرضا امامی می‌توان این کتیبه را منسوب به او دانست. متن کتیبه آیه ۳۱ سوره اعراف است که به همراه داشتن زینت در وقت رفتن به مسجد و ترک اسراف و زیاده‌روی، که متضمن احکام عام و از جمله مباحث اجتماعی است، اشاره دارد. منظور از زینت در اینجا علاوه بر زینت‌های ظاهری شامل زینت‌های باطنی و معنوی، یعنی صفات انسانی و ملکات اخلاقی و پاک‌نیت و اخلاصی است که مؤید عمل عبادی نماز و انجام سایر اعمال معنوی انسان است (بحرانی، ۱۴۱۶ ق، ج ۲: ۵۳۳-۵۳۰). کتیبه حاشیه بیرونی ایوان شمالی مسجد کتیبه‌ای است به خط ثلث و قلم سفید که بنابر مستندات و کتب تاریخی موجود توسط محمدرضا امامی نگارش یافته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ج ۲، ۱۴۱). متن آن آیه اول تا بخشی از آیه ۱۷ سوره فتح است که به پیروزی و فتح عالم، بخشش گناهان و هدایت یافتن رسول اکرم (ص) و

و تنها نمونه ثلث آیین‌های در این مسجد به شمار می‌رود. با بررسی مضامین مطرح در کتیبه‌های مذهبی مسجد گوهرشاد در دوره تیموری مشخص می‌گردد که ارتباط مفهومی بسیار بالایی میان اقسام مختلف کتیبه‌ها اعم از آیات قرآن، احادیث و ادعیه وجود دارد و انتخاب آنها به نحو آگاهانه و در جهت تأیید یکدیگر و همچنین القاء مفاهیم خاصی چون توحید، قدرت مطلق الهی، فناى عبد در حق و بقایش به ذات او، و مفاهیمی درخصوص برپایی نمازهای یومیه و تسبیح و تقدیس الهی صورت گرفته است، ضمن آنکه با توجه به زمان ساخت مسجد در این دوره عنایت ویژه‌ای به آیات و روایاتی که سازندگان مسجد را مورد تمجید و تحسین قرار می‌دهند شده است. علاوه بر مضامین برخی از آیات، تنها مضمون شیعی صریح و منحصر به فرد این دوره از مسجد نگارش نام «علی» به خط کوفی بنایی در مکان‌های مختلف به ویژه ایوان‌های غربی و شرقی آن است که همچون مضمون اکثر کتیبه‌های این بنا حالت ذکرگونه دارد. کاویانیان علت اصلی ظهور چنین مضمونی را ناشی از گرایش احتمالی بانی مسجد، گوهرشادآغا، به مذهب شیعه دانسته است (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۸۲). ولی با نگاه تاریخی و تا حدی تأویلی می‌توان وجود چنین کتیبه‌هایی را به گروه‌های صوفی وقت متصل دانست که خود را در ذکر علی و عشق علی غرق می‌ساختند.

کتیبه‌های مسجد گوهرشاد در دوره صفویه

در دوره صفویه علاوه بر سازندگی و برپایی بناهای عظیم معماری در پایتخت حکومت این سلسله، یعنی اصفهان، به بازسازی و زیباسازی دیگر بناهای معماری از قبیل حرم مطهر امام رضا (ع) پرداخته شد که این امر ناشی از اتکای دولت صفوی بر مشروعیت امامان شیعه و تقدیس و ترویج اعتقادات مذهبی مردم بود (بلر و بلوم، ۱۳۹۰: ۴۸۴). از این رو عمده مرمت‌ها و اضافات صورت گرفته در این مجموعه شیعی، از جمله مسجد گوهرشاد، در طول حکومت صفوی به ویژه دولت شاه عباس اول صورت گرفته است. کتیبه احداثیه-مذهبی این دوره از تاریخ مسجد بر سردر غرفه دوم، در شمال ایوان شرقی آن قرار دارد. این کتیبه به خط ثلث و قلم سفید بر کاشی معرق نگارش یافته و کاتب آن محمدرضا امامی است که رقم خود را در انتها به خط نستعلیق آورده است. متن کتیبه آیه ۵۵ سوره مائده، معروف به آیه ولایت، به انضمام متن احداثیه آن است که از اتمام بازسازی مسجد در سال ۱۰۸۴ ق خبر می‌دهد. نگارش این کتیبه با چنین مضمونی و ظهور آن در این دوره بی‌شک از تغییری بزرگ در گرایش‌های مذهبی هنرمندان و متولیان این مکان مقدس و به ویژه حاکمان خبر می‌دهد، تغییری که با توجه به تعهدات پادشاهان صفوی نسبت به مذهب شیعه و توجه به بارزترین مبنای اعتقادی این مذهب یعنی اصل امامت قابل تطبیق است. طبق نظر

۱. کتیبه‌های کمربندی کتیبه‌هایی هستند که عرض آنها به واسطه حروف کشیده (اغلب پای معکوس) به دو یا سه قسمت مساوی تقسیم می‌شود. این شیوه اجرا در کتیبه نویسی از اوایل دوره صفوی در ایران رایج شد (صحرارگرد، ۱۳۹۲: ۵۱).

۲. قال الله تعالى يا بني ايم خذوا زينتكم عند كل مسجد وکلوا و اشربوا ولا تسرفوا انه لا يحب المسرفين فی ۱۴۱۱، ۱۰۸۷

تصویر ۸. عبارت متقارن یاسلطان با تکرار وارونه ی‌الله. مأخذ: همان.

غربی دو کتیبه وجود دارد که متن یکی از آنها در ادامه دیگری آمده و بنابر ماده تاریخ ۱۰۸۴ ق منسوب به دوره صفوی و خط محمدرضا امامی هستند (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۱۶۴). این دو کتیبه با خط ثلث به حدیثی از امام محمد باقر (ع) به وجه تسمیه روز جمعه اشاره دارد. کتابت این حدیث، علاوه بر اینکه متناسب با مکان برگزاری نماز جمعه در عصر صفوی در این مکان مقدس است، اشاره‌ای است صریح به نام امام پنجم شیعیان که در بستر فکری و اعتقادی آن دوره برای نخستین بار ظهور مشخص دارد (تصویر ۹). در مرکز تزیینات هندسی صورت گرفته بر دیوار ایوان شمالی چهار کتیبه شمسه‌مانند در دو لوح محرابی بزرگ وجود دارند که در دو طرف در ورودی دارالسیاده نصب شده‌اند و پیرامون آنها با نقوش هندسی به رنگ‌های زرد و سبز و لاجوردی تزیین یافته است. این لوح کتیبه‌ها با استناد به کتیبه احداثیه بالای آن متعلق به دوره شاه عباس اول بوده و تاریخ احتمالی ۱۰۰۸ ق دارد (همان: ۱۲۶). متن این کتیبه‌ها صلوات جامع بر چهارده معصوم است که در دو کتیبه بالایی هر دو سمت ایوان آمده است: «اللهم صل علی النبی و الوصی و البتول و السبطین و السجاد و الباقر» و در دو کتیبه پایین عبارت: «و الصادق و کاظم و الرضا

امت ایشان اشاره می‌کند. کتیبه دور دهانه این ایوان نیز به همان شیوه اجرا شامل آیاتی از سوره ملک تا انتهای آیه ۲۱ است. این سوره از سوره‌های پرفضیلت قرآن کریم است که مباحثی پیرامون «مبدأ» و صفات خداوند، و نظام شگفت‌انگیز خلقت، و همچنین بحث‌هایی پیرامون «معاد» و گفت‌وگوی مأموران عذاب با دوزخیان را در بر دارد. کتیبه سراسری دور صحن بلندترین کتیبه مسجد گوهرشاد است که مستند به کتب تاریخ آستان قدس (همان: ۱۵۲) و ماده تاریخ موجود در سمت راست ایوان مقصوره، کتابت آن در سال ۱۰۸۳ ق توسط محمدرضا امامی صورت گرفته اما در سال‌های بعد با حفظ متن اولیه مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. این کتیبه به خط ثلث و قلم سفید بر کاشی معرق نگارش یافته و متن آن که از سمت چپ (شرقی) ایوان مقصوره آغاز و پس از دور زدن در گرداگرد صحن در سمت راست (غربی) ایوان مقصوره به پایان می‌رسد شامل یک مرتبه سوره دهر، یک مرتبه سوره جمعه و یک مرتبه سوره قدر است (همان). سوره دهر (هل اتی) از جمله سوره‌های قرآن کریم است که مفسران بزرگ اسلامی شأن نزول آن را در گرامیداشت مقام اهل بیت علیهم‌السلام و گذشت و بخشش آنها از غذای سه‌روزه خویش و اعطای آن به مسکین و یتیم و اسیر می‌دانند (محقق، ۱۳۵۰: ۸۴۸). نگارش آن در دوره صفوی به عنوان آغاز کتیبه اصلی صحن مسجد می‌تواند بیانگر نهضت شیعی حاکمان وقت و علاقه آنها به تکریم و احترام خاندان پیامبر اکرم در قالب آیات قرآنی باشد. مضمون سوره جمعه تسبیح عمومی موجودات و توصیف خدا، بیان اهداف بعثت پیامبر از دیدگاه تربیتی، قانون عمومی مرگ و هشدار به مومنان در عدم انحراف از اصول و آیین حق بوده و بر انجام فریضه نماز جمعه و تعطیلی کسب‌وکار برای شرکت در آن در جهت تحکیم پایه‌های جامعه اسلامی تأکید دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ج ۲۴: ۱۰۱). سوره قدر نیز بیانگر نزول قرآن کریم در شب قدر است، شبی که امام عصر (امام دوازدهم شیعیان) به اذن خداوند در آن حضور دارد و تقدیر و سرنوشت انسان‌ها در آن شب مقدر می‌شود (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۷۲). در سردر غرفه‌های شمالی ایوان

تصویر ۹. کتیبه با مضمون حدیث از امام محمد باقر (ع)، مأخذ: همان.

۱. برای آشنایی با کاتبان و دوره‌های
بازنویسی کتیبه سراسری دور
صحن نک: صحراگرد، ۱۳۹۲: ۱۵۹-
۱۴۸.

۲. عن ابی حمزه عن ابی جعفر
محمدبن علی الباقر، صلوات الله
علیهما فانه قال قال رجل له کیف
سمیت جمعه قال ان الله عزوجل جمع
فیها خلقه لولایه محمد و وصیه فی
المیثاق فسماه یوم الجمعه لجمعه فیها
خلقه فی اربع و ثمانین و الف.

تصویر ۱۰. کتیبه‌های دو طرف در دارالسیاده با مضمون صلوات بر چهارده معصوم. مأخذ: همان.

کتیبه‌های مذهبی منسوب به دوره صفویه در این مکان مقدس عمدتاً مشتمل بر آیات قرآنی، و دعاهایی در طلب مغفرت و رحمت، و صلوات بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و اهل بیت ایشان است که با حمایت‌های مالی و معنوی پادشاهان وقت به عرصه ظهور رسیده‌اند. توجه به صفات اخلاقی و رفتارهای اجتماعی در مضمون این آیات و روایات منطبق با اهداف رشد فرهنگی و نیاز جامعه به اصلاح و تغییر در این دوره است.

و التقی و النقی و العسگری و الحجج القائم» ذکر شده است (تصویر ۱۰). در حاشیه در ورودی شبستان غربی مسجد در زیر مقرنس‌ها نیز کتیبه زیبایی به خط ثلث وجود دارد که حاوی ذکر صلوات جامع بر ائمه اطهار علیهم السلام است.^۱ وجود چنین مضامینی بیانگر جایگاه رفیع ائمه اطهار در قلب مسلمانان است که حب الهی را در محبت و عشق به امامان جست‌وجو کرده و ساحت فضای معنوی را متبرک به باورهای عمیق دینی خود ساخته‌اند.

نتیجه

مضامین کتیبه‌های مذهبی می‌توانند به‌عنوان شاخصی برای ثبت رویدادها و مستندسازی وضعیت مذهبی هریک از دوره‌های تاریخ اسلام مورد بررسی قرار گیرند. با توجه به این نکته و تحلیل‌های صورت‌گرفته، بازتاب امتزاج شریعت و طریقت و ظهور نهضت‌های شیعی-صوفی در دوره تیموریان، به‌ویژه در عهد سلطنت شاهرخ که در نواحی خراسان بوده، در مضمون کتیبه‌های این دوره از مسجد گوهرشاد به‌خوبی نمایان است. اگرچه نامی از ائمه معصومین علیهم‌السلام به‌نحو صریح و یا ذکر حدیث یا دعایی در حق آنها دیده نمی‌شود ولی به‌شکل خفی مضامین بسیاری از آیات با توجه به متون تفسیری در شأن و مقام اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام هستند. این قضیه را می‌توان تا حدی با توجه به تسلط مذهب رسمی کشور و عقاید اهل تسنن در آن دوره قابل توجیه دانست، گرچه هیچ صراحتی نیز در بیان نام خلفای راشدین که در بسیاری از فضاهای تحت سلطه اهل تسنن مشاهده می‌شود وجود ندارد. گذشته از این، این مسجد در کنار مضجع شریف هشتمین امام شیعیان ساخته شده و نمی‌توان هدفی جز اشاعه مبانی اعتقادی شیعه در آن متصور بود. بانی و کاتبان بنام این دوره از کتیبه‌ها نیز شیعه، و یا متأثر از بزرگان و حلقه‌های ذکر و فتوت، و از دوستانارام مقام شامخ امامان به‌ویژه امام علی (ع) محسوب می‌شدند که با تهذیب و تزکیه نفس به آفرینش هنری پرداخته‌اند. از این رو وجود

۱. اللهم صل علی محمد المصطفی، و صل علی علی المرتضی، و صل علی فاطمه الزهرا، و صل علی خدیجه الکبری، و صل علی الحسن المجتبی، و صل علی الحسين الشهید بکربلا، و صل علی علی زین العابدین، و صل علی محمد الباقر، و صل علی جعفر الصادق، و صل علی موسی کاظم، و صل علی بن موسی الرضا، و صل علی محمد تقی، و صل علی علی النقی، و صل علی الحسن العسکری، و صل علی حجة القائم محمد مهدی.

کتیبه‌های پرتعداد دعا و ذکر، تأکید مضامین آیات و احادیث بر مطلقیت قدرت الهی و فنای انسان خاکی در برابر او، همه بازتابی از مهم‌ترین اعتقادات نهضت‌های صوفی-شیعه در آن دوره است که نه بر اشاره صریح مبانی اعتقادی خود، بلکه بر نوعی باطنی‌گرایی و تفکر دنیاگریزی و تمسک به درگاه عدالت‌گستر الهی در برابر مظالم دنیوی متکی بود. اهمیت جنبش‌های صوفی، حضور علمای شیعه در خلال حاکمیت شاهرخ تیموری و سیاست او در تحکیم مواضع خویش و کسب مقبولیت در برابر عامه مردم را می‌توان از دلایل استفاده از فرهنگ و مضامین شیعی در کتیبه‌ها و هنرهای به‌کاررفته در جوار بارگاه نورانی امام رضا (ع) دانست. در دوره صفوی با استیلای مذهب شیعه و معرفی آن به‌عنوان مذهب رسمی کشور و افول صوفی‌گری ما شاهد بروز مضامین خاص شیعی، جدا از مباحث طریقتی، هستیم. ظهور آیه ولایت و تأکید آن بر مسئله امامت، نگارش سوره‌هایی مانند دهر که در شأن ائمه اطهار علیهم‌السلام نازل شده است، بیان حدیثی از امام محمد باقر (ع) و صلوات جامع بر چهارده معصوم در مکان‌های مختلف این مسجد مقدس، همگی بیانگر گرایش فکری و دینی حاکم بر این دوره تاریخی به شمار می‌رود. مضامین کتیبه‌ها در این دوره، نه بر مبنای سیاسی‌کاری بلکه با توجه به علاقه قلبی پادشاهان صفوی به ائمه اطهار علیهم‌السلام و مذهب شیعه گویی به‌نوعی برون‌گرایی و تجلی صریح دست یافته است. ظهور و نگارش آیاتی از سوره‌های فتح و جمعه که به مباحث اجتماعی و روزمره انسان‌ها اشاره دارند با توجه به بالا رفتن قدرت سیاسی پادشاهان و رفاه دنیوی مردم قابل توجیه و تطبیق است. در مضامین کتیبه‌های این دوره دیگر خبری از دنیاگریزی نیست و گویی هنرمندان در سایه الطاف پادشاهان صفوی و متأثر از شرایط اجتماعی حاکم به انتخاب مضامین مذهبی کتیبه‌ها پرداخته‌اند. به‌طور کلی برنامه‌ها و گرایش‌های فرهنگی-مذهبی حاکمان وقت تیموری و صفوی سبب ایجاد نوعی پیوند مستقیم میان هنر و مذهب بوده است که این موضوع در دولت تیموری با هدف مشروعیت نزد عامه مردم و به رسمیت شناختن حاکمان وقت، و در دولت صفوی در جهت ترویج و توسعه فرهنگ شیعی و مقبولیت امامان نزد مردم انجام گرفته است. اما پرسشی که مطرح می‌شود و پاسخش برای دیگر محققان باقی می‌ماند این است که آیا می‌توان چنین نظری را در مصداق دیگر بناهای معماری دوره تیموری و صفوی تعمیم داد و با بررسی تطبیقی مضامین مطرح در کتیبه‌های آنها به مبانی اعتقادی و تفاوت‌های ظریف میان نهادهای شیعی در این دوره‌های تاریخی دست یافت؟

منابع و مآخذ

قرآن کریم

- اوبن، ژان. ۱۳۶۱. مجموعه ترجمه احوال شاه نعمت‌الله ولی، ج ۱. تهران: کتابخانه طهوری.
- اوکین، برنارد، ۱۳۸۶. معماری تیموری در خراسان. ترجمه مجید آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
- بحرانی، سید هاشم. ۱۴۱۶ق. البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۲. تهران: بنیاد بعثت.
- بلخاری قهی، حسن. ۱۳۸۸. سرگذشت هنر در تمدن اسلامی. تهران: سوره مهر.
- بلر، شیلا و بلوم، جانانان. ۱۳۹۰. هنر و معماری اسلامی ۲. ترجمه یعقوب آژند. تهران: فرهنگستان هنر.
- جعفریان، رسول. ۱۳۷۵. تاریخ تشیع در ایران: از آغاز تا قرن هفتم هجری، ج ۱. قم: انصاریان.
- حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۸۲. فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مساجد). تهران: روزنه.
- حافظ ابرو، نورالدین لطف‌الله. ۱۳۴۹. جغرافیا قسمت ربع هرات. به کوشش نجیب مایل هروی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- رفیعی، امیرتیمور. ۱۳۸۱. «سیاست مذهبی شاهرخ تیموری»، مجموعه مقالات نخستین همایش ایران‌شناسی. تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ص ۲۷۶-۲۶۵.
- سیدی، مهدی و دیگران. ۱۳۸۶. مسجد و موقوفات گوهرشاد. تهران: بنیاد توسعه و پژوهش وقف. سیوری، راجر. ۱۳۸۰. ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۱. «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان»، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، س ۱۲، ش ۴۳.
- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۴. «عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان»، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۹. بررسی تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد و هرات، دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۲: ص ۹۸-۷۳.
- شراتو، امبرتو و گروه، ارنست. ۱۳۹۱. هنر ایلیخانی و تیموری. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
- شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق. عیون الأخبار الرضا علیها السلام، ج ۲. محقق و مصحح: مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
- صحراگرد، مهدی. ۱۳۹۲. شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های مسجد گوهرشاد. مشهد: موسسه آفرینش‌های هنری
- صفا، ذبیح الله. ۱۳۶۳. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۴. تهران: فردوسی.
- صنیع الدوله (اعتماد السلطنه)، محمدحسن خان. ۱۳۶۲. مطلع الشمس. تهران: پیشگام.
- عطاردی، عزیزالله. ۱۳۷۱. تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲. تهران: عطارد.
- قمی، عباس. ۱۳۹۲. سفینه بحار الانوار و مدینه الحکم و الآثار، ج ۱. ترجمه هادی صلواتی. تهران: کتاب عقیق دفتر نشر نوید اسلام.
- گلچین عارفی، مهدی. ۱۳۸۸. «استاد قوام‌الدین شیرازی: معمار افسانه»، گلستان هنر، ش ۱۶: صص ۸۹-۷۵.
- معروف الحسینی، هاشم. ۱۳۶۹. تصوف و شیعه. ترجمه محمدصادق عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۹. تفسیر نمونه، ج ۴ و ۲۴. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مؤتمن، علی. ۱۳۴۸. تاریخ آستان قدس رضوی. تهران: بانک ملی.
- کاویانیان، احتشام. ۱۳۵۴. شمس الشموس (تاریخ آستان قدس). مشهد: آستان قدس.
- محقق، محمد باقر. ۱۳۵۰. نمونه بیانات در شأن نزول آیات. بی‌جا: حیدری.
- مصدقیان، وحیده. ۱۳۸۴. نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد. تهران: کتاب آبان.
- میرجعفری، حسین. ۱۳۸۷. تاریخ تحولات ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- نوایی، عبدالحسین و غفاری فرد، عباسقلی. ۱۳۸۸. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه تهران: سمت.
- ویلبر، دونالد و گلمبک، لیزا. ۱۳۷۴. معماری تیموری در ایران و توران. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی. تهران: میراث فرهنگی.
- یزدی مطلق، محمود. ۱۳۸۰. «بانو گوهرشاد»، نشریه فرهنگ خراسان، دوره اول، ش ۳ و ۴: صص ۲۱-۷.

Comparative Analysis of the Content of the Goharshad Mosque inscriptions with Shia Intellectual Principles in the Timurid and Safavid periods

Robab Faghfoori, Ph.D. Student, Philosophy of Art, Imam Reza International University, Mashhad, Iran.

Hasan Bolkhari Ghehi, Ph.D, Associate Professor of Advanced Studies of Art, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

Recieved: 2015/3/16 Accepted: 2015/9/14

Inscriptions as conceptual and decorative elements in Islamic Architecture are important tools for the representation of religious beliefs and policies, and because of their written nature, express the ideas and thoughts of their era. Goharshad Mosque in Mashhad as one of the masterpieces of Islamic-Persian architecture has various inscriptions with religious themes, which have been frequently restored in various historical periods. This paper by use of comparative-analytical method, library sources and observation, both introduces Timurid and safavid inscriptions of this sacred place, and analyses them below the Intellectual principles of Shiism. It also comparatively shows that how these themes during the time, along with religious and cultural trends of artists and politicians, have been subjected to qualitative and quantitative changes. Research findings show that in both periods, there are inscriptions with Shiite theme. These themes, in Timurid period, were influenced by dominance of Sunni religion in the country, emergence of Sufi-Shiite movements and the circles of worship and Sufi communities. While in the Safavid period, by separation of religion from Sufism and Shiite dominance, we see explicit themes which refer to the most important intellectual principle of Shia, i.e. Imamate. A comparative study of the contents of the inscriptions is a new way in understanding of religious art and the impact of the religion on the epigraphy at different periods of the history of Islamic-Iranian art.

Keywords: Goharshad Mosque, Contents of Inscriptions, Intellectual Principles of Shia, the Timurids and the Safavids.